

У ГЛИБ ВІКІВ

Євген Нозін

●

НЕОЛІТИЧНІ ПЛЕМЕНА ЯМКОВО-ГРЕБІНЦЕВОЇ КЕРАМІКИ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО ПОЛІССЯ

Географічно Чернігово-Сіверське Полісся охоплює досить велику територію, до якої входить міжріччя Дніпра - середньої течії Десни та пониззя Сейму, і є своєрідною прикордонною смугою між ліською та лісостепою зонами, що протягом тисячоліть слугували багатьом народам не тільки географічним, але й етнокультурним порубіжжям.

В епоху неоліту окреслений регіон був певною мірою контактною зоною, де взаємодіяли два найбільші культурно-історичні світи неоліту Східної Європи: ямково-гребінцевої кераміки та дніпро-донецького культурного ареалу. Більшу частину цієї території населяли носії культури ямково-гребінцевої кераміки. Вона є південно-західним проявом масиву споріднених між собою культур спільноти, що існувала на теренах Східної Європи. Ця територія також входить до ареалу не так давно відкритої лисогубівської культури раннього етапу неоліту, належність якої до певного культурного кола й досі викликає серед науковців дискусії¹.

Перші пам'ятки з ямково-гребінцевою керамікою були відкриті в Україні у 1901 році в басейні Сіверського Донця і введені до наукового обігу В.О. Городцовим², І.О. Федоровським³, В. Спесивцевим⁴.

На Чернігово-Сіверщині поселення згаданої культури досліджувалися багатьма вченими, але найважливіші роботи були проведені М.Я. Рудинським⁵, Ю.С. Виноградським⁶, М.В. Воєводським⁷, В.М. Даниленком⁸, Д.Я. Телегіним⁹, С.С. Березанською¹⁰ та В.І. Непріною¹¹.

Неоліт ямково-гребінцевої кераміки на даній території представлений залишками поселень та окремими знахідками. По Дніпру вони відомі на Лівобережжі та вище гирла Прип'яті, на Десні, де зустрічаються трохи нижче Чернігова - в гирлі р. Білоус, а також по Сейму.

Головною характерною рисою пам'яток окресленої території є своєрідний глиняний посуд з різного вигляду ямковим або ямково-гребінцевим орнаментом та схожі типи виробничого інвентаря.

Поселення, головним чином, розташовані на піскових дюнах у заплавах річок, біля озер, а також на останцях та мисах борючих терас.

Про характер житлових споруд на поселеннях ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся, як і на решті поселень цієї культури, розташованих на території України, на сьогодні відомо небагато. Можна сказати, що житла були наземними та трохи заглибленими, округлими або підпрямокутними у плані, вогнища - заглиблені у підлогу. Навколо них були скупчені уламки посуду, крем'яні та кварцитові знаряддя та відходи виробництва, які окреслювали межі житла.

Зокрема, на поселенні біля хут. Гришівка в Борзянському районі Чернігівської області досліджені залишки чотирьох жител із заглибленими підлогами, які стратиграфічно послідовно змінювали одне одного¹².

Під час розкопок та розвідок на пам'ятках неоліту ямково-гребінцевої кераміки було зібрано багато речового матеріалу - фрагменти глиняного посуду та штампів для його орнаментативної, крем'яні, кварцитові та кістяні знаряддя, прикраси та фауністичні залишки. Цей матеріал свідчить про основні заняття тогочасної людності: мисливство та рибальство. Такий висновок бачиться доцільним і з огляду на те, що епоха неоліту на території Чернігово-Сіверського Полісся за геологічною періодизацією збігається із середнім голоценом, який у свою чергу характеризується умовами кліматичного оптимуму. Це час максимального розповсюдження лісів у південному та північному напрямках. Сосново-березові ліси з домішками широколистяних порід (дуба та липи) займали всю північно-східну територію нинішньої України, а на півдні сягали вузької смуги лісостепу. За таких природних умов навряд чи можна говорити про значне поширення землеробства та скотарства, що підтверджується й археологічними матеріалами.

Для виготовлення знарядь праці на поселеннях неоліту ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверщини використовувався кремій, місцезнаходження якого відомі на річках Сож та Десна. Техніку розщеплення кременю характеризують нуклеуси. Характерними їх формами є призматична з паралельними одна одній площинами; клиноподібна з прямою, дугоподібною або асиметричною гранню на кінці нуклеуса; плоска; трикутна; овальна та близька до останніх за оформленням - дисковидна. Нуклеуси після сколювання заготовок часто використовувалися для виготовлення відбійників, віджимів, різців, скребел та інших знарядь. Специфічну особливість кременевим комплексам неоліту ямково-гребінцевої кераміки надають трикутні та овальні нуклеуси¹³.

Крем'яний інвентар пам'яток досліджуваної території вирізняється великим розмаїттям знарядь, особливо ріжучих. Як ножі використовувалися відщепи та пластини, на яких один чи обидва краї були загострені одно- або двобічною ретушшю, а іноді і без додаткової обробки. Зустрічаються ножі, виготовлені з крупних відщепів підтрикутної форми, один з кінців яких загострений ретушшю, - так звані гострокінцеві відщепові ножі. Достатньо широко були розповсюджені пластинчасті ножі зі скошеним ретушшю кінцем, який слугував для упору пальця. Трапляються також ножі з черешком, що вставлявся скоріше за все в рукоятку, але їх відомо поки що небагато.

Для розколю шкір використовувалися різакі. Від ножів їх відрізняє спосіб тримання в руці або в руків'ї і, як наслідок цього, - особливе оформлення, часто схоже на оформлення сокир. Знаряддя цієї групи виготовлялися з відщепів, пластин та масивніших заготовок, які оформлялися шляхом двобічної ретуші. Серед різаків пластинчатих зустрічається два типи: кінцеві та бокові. В комплексах ямково-гребінцевої кераміки широко представлені знаряддя, які прийнято називати різчиками¹⁴. Функціонально вони аналогічні різцям, але відрізняються від них оформленням робочої частини. Робочі кінці різчиків, як правило, заповіровані від вживання.

Скребки. У цій групі трапляються знаряддя пластинчатого типу кінцеві з дугоподібним лезом, ретуш часто переходить на бічні краї заготовки. Відщепові скребки виготовлені на коротких відщепах з широким кінцем, лезо оформлене крутою ретушшю. Зустрічаються дугоподібні, прямі, скошені тощо.

Знаряддя для обробки дерева представлені сокирами, теслами, долотами, клинами - всі вони у свою чергу мають декілька типів та видів.

Наконечники стріл дуже різноманітні. Відщепові та пластинчасті типи представлені трикутною формою, іноді з виїмкою в основі, з двобічною крайовою ретушшю, серцеподібною форми, а також листовидно-черешкові.

Окрім згаданих знарядь, на пам'ятках культури ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся була знайдена велика кількість речей, притаманних усім неолітичним культурам Євразії: проколки, свердла, віджимники та відбійники.

Для виготовлення знарядь досить широко використовувався кварцит. Вони

представлені тими ж типами знарядь, що і крем'яний інвентар, але щодо видів - кварцитовий інвентар значно бідніший. В цілому кварцитові вироби від кременевих відрізняються більшими розмірами, масивністю та грубістю оформлення. Ряд видів знарядь виготовлявся виключно з кварциту: шліфувальні плити, пести-терочки, грузила, зернотерки.

Узагальнюючи коротеньку характеристику кременевого та кварцитового інвентаря, слід підкреслити, що його особливістю є співіснування мікро- та макролітичного способів обробки кременю та макролітичних прийомів в обробці кварциту. Багатьма дослідниками ця обставина пояснюється тим, що племена ямково-гребінцевої кераміки цього регіону перебували в зоні контакту населення степів та лісових районів. Отже, в цілому цей виробничий комплекс може бути поставлений в коло неолітичних культур Волинського Полісся, Верхнього та Середнього Подніпров'я, Литви, Верхнього Поволжя та Верхнього Дону¹⁵.

Для виготовлення окремих видів знарядь праці використовувалися кістки тварин. На жаль, вони дуже погано зберігаються в піску, а більшість досліджених поселень розташована саме на піскових дюнах у заплавах річок та поблизу озер. Це не сприяло збереженню великої кількості кісток та виробів з них.

Кістяні знаряддя знайдені на поселеннях по р. Десні та р. Сейму. Вони представлені копалками, долотоподібними знаряддями, мотиками, рибальськими гачками та гарпунами, наконечниками списів та стріл, проколками та окремими фрагментами кісток зі слідами різання та свердлення.

Незважаючи на загальну схожість окремих типів кістяного інвентаря з пам'яток ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся з типами кістяних знарядь пам'яток інших територій, виділяються морфологічні особливості або своєрідність у способі виготовлення та обробки. Цей факт дозволив підкреслити типологічну самостійність кістяної індустрії регіону¹⁶.

Особливістю керамічних комплексів, знайдених на поселеннях ямково-гребінцевої кераміки, є їх дуже сильна фрагментарність. Досі невідомі знахідки цілого посуду. Дуже рідкісні випадки, коли є достатня кількість даних для графічних реконструкцій. Одна з перших спроб розробити типологію кераміки, притаманної неоліту ямково-гребінцевої кераміки Північно-Східної України, була зроблена С.С. Березанською та В.І. Непріною¹⁷.

Весь посуд виготовлений способом стрічкового наліплювання. За складом глиняного тіста виділяються такі групи посуду: з чистої глини з природними домішками піску; з рослинними домішками та кварцовим піском; з домішками черепашок; з домішками піску та кровавику. Поверхня посуду зовні та зсередини рівно заглажена, часто - за допомогою зубчастого штампа.

За товщиною стінок виділяються посудини дуже тонкостінні (не більше 0,3 - 0,4 см), тонкостінні (не більше 0,5 - 0,7 см) та товстостінні (0,8 - 1,0 см).

Для прикрашання поверхні використовувалися різні види гребінцевого штампа та стрижні з різноманітно оформленими кінцями для нанесення ямкового узору. Характерне суцільне заповнення всієї зовнішньої поверхні ямково-гребінцевими відбитками. Біля країв вінчиків зустрічається орнаментация по внутрішній частині посуду. Композиції з ямкового та гребінцевого орнаментів спостерігаються різні: досить часто це декілька рядів відбитків навскіс поставленої гребінки біля краю посудини з ямковим орнаментом, який розташований у шаховому порядку або у вигляді паралельних вінчику рядів. Іноді нанесення ямкового орнаменту виконувалося у скорописній манері, іноді одинарні або подвійні горизонтальні рядки ямок чергувалися з одним чи двома рядами горизонтально поставлених відбитків гребінки; також часто зустрічається групування ямкового орнаменту у геометричні фігури - ромби, трикутники тощо.

Окрім ямкового та гребінцевого штампів, для прикрашання поверхні посуду використовувались лопаточки різної ширини або вістря для нанесення накольчастого орнаменту. Менш розповсюджені види орнаменту - проглажено-лінійні риси, прямий штамп, насічка.

У цілому для орнаментации посуду характерне горизонтально-зональне розташування орнаменту, який заповнював 90 % поверхні .

За формою посуду виділяються чотири типи: глибокі гостро- або округлодонні горщики з плавнобіконічним тулубом; неглибокі горщики напівяйцевидної форми із трохи загнутим всередину краєм, з гострим чи округлим днищем; глибокі горщики з високим циліндричним горлом, різко відокремленими плечиками та гострим або плоским денцем; миски напівсферичної та конічної форми.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що наявність в керамічних комплексах типової ямково-гребінцевої кераміки поряд з посудом іншої культурної приналежності - з гребінцевим та лінійно-прогладженим орнаментом, типовим для раннього етапу дніпро-донецької культури, з накольчатим орнаментом, який є характерним для неоліту Верхнього Дону та лисогубівських поселень, мало орнаментованого посуду з високою горловиною, характерного для племен середньостогівської культури, - пояснюється розвитком культури ямково-гребінцевої кераміки у строкатому культурному оточенні та зв'язками з південними степовими територіями.

Пам'ятки з ямково-гребінцевою керамікою, поширені на території Чернігово-Сіверського Полісся, не належать до одного періоду. Свого часу багатьма дослідниками робилися спроби розташувати їх в історичному часі та просторі локальними та хронологічними групами¹⁸. Найгрунтовнішим видається варіант, запропонований В.І. Непріною¹⁹, яка виділяє три етапи в розвитку неоліту ямково-гребінцевої кераміки на території України: ранній (пам'ятки типу Волинцеве), середній (пам'ятки типу Погорілівка-Есмань та Скуносове) та пізній (поселення Гришівка).

Ранній етап культури характеризується формуванням ямкового узору на посуді. При цьому відзначається його генетична спадкоємність з «відступаючими» наколками. Відмінною ознакою в керамічних комплексах цього етапу є наявність посуду, поверхня якого повністю заповнена орнаментом, де чергуються одиничні та подвійні рядки ямкових відбитків з такими ж рядками гребінчастих відбитків або «відступаючих» наколів. У виробничому інвентарі поселень цього етапу простежується співіснування макро- та мікролітичної техніки виготовлення знарядь та наявність пережиткових типів інвентаря, пов'язаних з епохою мезоліту та з традиціями раннього етапу дніпро-донецької та лисогубівської культур, які безпосередньо передували неоліту ямково-гребінцевої кераміки на цій території.

Середньому етапу культури відповідають пам'ятки, посуд з яких характеризується розквітом ямкового орнаменту. Ним заповнюються вся поверхня посуду, інші типи орнаменту зустрічаються дуже рідко. Характерним є також розташування ямок та насічок по зрізу вінчиків і застосування «перлин» у прикрашенні крайніх частин посуду. У виробничому інвентарі скорочується кількість пережиткових форм, але ще відмічена досить велика кількість різців, високих трапецій та наконечників стріл на пластинах.

Пізній етап характеризується пам'ятками з керамікою, на якій ямковий узор групується в геометричні фігури, також в цей час поширюється широке застосування штампа, обмотаного шнурком. У виробничому інвентарі особливих змін не відбувається за винятком того, що відмічено скорочення різноманітності типів знарядь.

Хронологічні рамки існування племен з ямково-гребінчастою керамікою на території Чернігово-Сіверського Полісся встановлені в межах IV - кінця III тисячоліть до н.е.²⁰ Визначення таких часових рамок не викликає у науковців майже ніяких сумнівів, але хотілося б зауважити, що переважна більшість дат для досліджених поселень була отримана завдяки знахідкам у культурному шарі імпортованих речей (переважно фрагментів кераміки), які належать добре дослідженим культурним спільнотам (трипільській, середньостогівській та дніпро-донецькій). Датування з використанням даних радіо-вуглецевого аналізу для досліджуваної території, на жаль, до останнього часу проводились у недостатньому обсязі.

Як відомо, пам'ятки доби неоліту з ямково-гребінцевою керамікою займали велику територію лісової та лісостепової зон Східної Європи. Для всіх географічно відокремлених районів цієї території було проведено культурне визначення пам'яток з ямково-гребінцевою керамікою та встановлений їхній генетичний зв'язок з

культурами цього типу у Волго-Окському басейні. Щодо пам'яток України ще в 1947 році М.В.Восводським на основі робіт на Подесенні було встановлено, що неоліт ямково-гребінцевої кераміки на Десні та Сеймі суттєво відрізняється від Волго-Окських культур. Це дало йому підстави для відокремлення своєрідної «десянянської культури»²¹. У 1960-і - 1970-і роки, коли стало відомо, що пам'ятки з ямково-гребінцевою керамікою поширені не тільки в басейні Десни та Сейму, але й на південних територіях - до р. Орелі, стало зрозумілим, що було б доцільно поставити питання про їх культурну належність та локальні варіанти²². Версія В.І.Непріної базувалася на відокремленні Деснинсько-Сейминського басейну від інших територій України на основі ознак якості кременевої сировини, що застосовувалася на поселеннях неоліту з ямково-гребінцевою керамікою. Тут використовувався кремій з місцевих родовищ, відомих поблизу с. Пушкарів Новгород-Сіверського району та на р.Сож. Таке районування пам'яток підтверджується і матеріалами глиняного посуду²³.

Таким чином, на території Чернігово-Сіверського Полісся виділяються пам'ятки типу Волинцеве - для раннього етапу розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки, типу Есмані - для середнього етапу, типу Гришівки - для пізнього етапу. Причому на пізньому етапі розвитку культури поселення існують тільки на північних територіях України.

Проблема походження культури ямково-гребінцевої кераміки у Східній Європі та її становлення і розвиток на Чернігово-Сіверському Поліссі зокрема має солідну історіографічну базу, але й досі не отримала остаточного вирішення.

У 1970-і роки була поширена теза про те, що неоліт Північного Сходу України виникає на основі культурного контакту племен раннього етапу дніпро-донецької культури та племен з накольчастою керамікою Верхнього та Середнього Подоння за участі населення, яке залишило пам'ятки типу Лисогубівка²⁴.

На сучасному етапі досліджень більшість науковців виводить культуру ямково-гребінцевої кераміки з групи пам'яток типу Студенок. Вона являє собою третій пізньомезолітичний етап розвитку пісочнорівської культури, яка датується початком Атлантикуму (7860 $\pm$ 100 років тому)²⁵. Л.Л.Залізник зазначає продовження традицій крем'яної індустрії пізнього мезоліту типу Студенок на стоянках раннього етапу культури ямково-гребінцевої кераміки²⁶. Пращури носіїв пісочнорівської культури з'явилися на теренах Східної Європи внаслідок міграційних процесів з Південної Балтії²⁷. Поширення цієї людності із заходу на схід, а не навпаки, підтверджує порівняльна хронологія пам'яток. Про це ж свідчать антропологічні матеріали мезолітичних могильників півночі Східної Європи (Оленячий Острів, Попово). Відсутність монголоїдної домішки, притаманної східному ареалу культури ямково-гребінцевої кераміки, вказує на європеїдне походження похованих²⁸.

Отже, носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки на Чернігово-Сіверському Поліссі можна вважати населенням, яке розвинулося на місцевих мезолітичних та ранньонеолітичних традиціях за участю певних культурних імпульсів південних сусідів. У цьому випадку повинна була б існувати невідома нам ранньонеолітична ланка між мезолітичним підгрунтям та культурою ямково-гребінцевої кераміки, яка з'являється у пізньому неоліті. Проблема визначення цієї ланки невід'ємно пов'язана із проблемою трактування лисогубівської культури, з якої В.І.Непріна виводить культуру ямково-гребінцевої кераміки, а Д.Я.Телегін розглядає її як складову дніпро-донецької культури. Справді, хронологічно пам'ятки типу Лисогубівки давніші за пам'ятки ямково-гребінцевої кераміки і зникають з поширенням останніх у цьому регіоні. Логічним було б віднести лисогубівську культуру до предків племен ямково-гребінцевої кераміки²⁹. Однак така точка зору зазнає справедливої критики, що ґрунтується на великій кількості матеріалів дніпро-донецької етнокультурної спільноти у лисогубівських комплексах³⁰. Таке трактування археологічного матеріалу дало підстави сучасним дослідникам припустити інтерпретацію лисогубівської культури як своєрідного «плавильного казана», де змішалася місцеве постмезолітичне населення та носії дніпро-донецької культурної спільноти, витіснені експансією Трипілля на північ та північний схід³¹.

Питання про кінець існування неолітичної культури ямково-гребінцевої кераміки

на території Чернігово-Сіверського Полісся поки що остаточно не вирішене. Складність його викликана недостатністю археологічних джерел, які висвітлювали б культуру племен ранньої пори епохи бронзи на цій території. Існує точка зору, що на Десні та в пониззі Сейму в кінці III тисячоліття до н.е. з'являються племена середньодніпровської культури, з якими неолітичні племена, вірогідніше за все, співіснують³². Але характер цих відносин не з'ясований остаточно через відсутність чітко стратифікованих та датованих пам'яток, на яких би можна було простежити такі зв'язки.

З іншого боку, існує думка, що неоліт цього типу слугував прямим генетичним підґрунтям для виникнення мар'янівської культури епохи ранньої та середньої бронзи³³, але, окрім деяких типологічних даних, підстав для такого твердження поки що немає. Ранній період історії мар'янівської культури вивчений недостатньо, а між часом початку її існування та кінцем неоліту ямково-гребінцевої кераміки існує значний розрив. У той же час велика типологічна близькість керамічних комплексів двох культур, безперечно, існує, і це потребує пояснення.

Для розуміння характеру культурно-історичних подій від IV - кінця III до початку II тисячоліть до н.е. на теренах Чернігово-Сіверського Полісся, коли виникає, розвивається та зникає культура ямково-гребінцевої кераміки, потрібні нові, ґрунтовні дослідження базових, добре збережених та стратифікованих пам'яток у комплексі з отриманням чітко прив'язаних дат радіовуглецевих аналізів.

Джерела та література:

1. Неприна В.І. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. - 1982. - № 41. - С. 3 - 15.
2. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Труды XII Археологического съезда. - Т. 1. - М., 1905. - С. 74 - 125.
3. Федоровский И.А. Древности окрестностей села Райгородка // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. - Харьков, 1902. - С. 72 - 74.
4. Спесивцев В. Находки в Райгородке // Труды XII Археологического съезда. - Т. 1. - М., 1905. - С. 153 - 156.
5. Рудинский М.Я. Передісторичні розшуки в північно-східній Чернігівщині // Короткі звідомлення ВУАК за 1925 р. - К., 1926.
6. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928.
7. Воеводский М.В. Памятники каменного века на Десне // Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры. - Вып. XXVI. - М., 1949.
8. Даниленко В.Н. Неолит Украины. - К., 1969.
9. Телегин Д.Я. Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України // Вісник АН УРСР. - № 8. - К., 1954.
10. Березанская С.С. Отчет о работе Левобережно-Сейминской экспедиции 1953 г. // Научный архив Института Археологии Академии Наук УССР, 1953/8.
11. Неприна В.І. Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в Північно-Східній Україні // Археологія. - Вып. 4. - К., 1972.
12. Березанская С.С. Основные результаты исследования неолитической стоянки у хут. Гришевки на Средней Десне // Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 г. - М.: Наука, 1972.
13. Неприна В.І. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - К.: Наукова думка, 1976. - С. 12 - 13.
14. Фосс М.Е. К методике определения каменных орудий // Краткие сообщения Института Материальной культуры. - Вып. XXV. - М.-Л., 1949. - С. 16.
15. Неприна В.І. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - С. 34.
16. Там само. - С. 39.
17. Там само. - С. 39 - 44.
18. Телегин Д.Я. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики Украины // Советская археология. - 1962. - № 4. - С. 28 - 36; Даниленко В.Н. Неолит Украины. - С. 37 - 45.
19. Неприна В.І. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - С. 45 - 52.
20. Там само. - С. 116.
21. Воеводский М.В. Результаты работ Деснинской экспедиции 1946 г. // Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры. - Вып. XXI. - М., 1947. - С. 45.
22. Тюрина И.М. Некоторые данные о неолитических племенах Верхнего Поднепровья //

Материалы и Исследования по Археологии. - № 172. - Л., 1973. - С. 185 - 186; Левенок В.П. Неолитические племена лесостепной зоны Европейской части СССР // Материалы и Исследования по Археологии. - № 172. - Л., 1973. - С. 190 - 197.

23 Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - С. 118- 119.

24 Неприна В.И. Неолит ямково-гребінчастої кераміки в Північно-Східній Україні. - С. 24.

25 Залізник Л.Л. Передісторія України. X - V тис. до н.е. - К., 1998. - С. 149.

26 Там само. - С. 150.

27 Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи (Культурний поділ і періодизація). - К., 1999. - С. 232.

28 Потехина И.Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. - К., 1999. - С. 147.

29 Неприна В.И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины. - К., 1984.

30 Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. - К., 1998. - С. 32 - 33.

31 Панченко Ю.В. До етнічної належності неолітичного населення Північно-Східної України // Археологія. - 2004. - № 4. - С. 11.

32 Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // Материалы и Исследования по Археологии. - № 148. - М., 1967. - С. 132.

33 Телегин Д.Я. Неолітичні поселення лісостепоного Лівобережжя і Полісся України // Вісник Академії Наук УРСР. - № 8. - К., 1954. - С. 66.

Людмила Ясновська

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО ПОДЕСЕННЯ

Територія Новгород-Сіверського Подесення у 1097 р. була включена до складу Новгород-Сіверського князівства, утвореного згідно з рішенням Любецького з'їзду. Його історія, висвітлена на сторінках літописів та літературних творів давньоруської доби, підтверджується «живими» свідками - городищами, поселеннями, курганами та скарбами, вивчення котрих триває понад сто років [1]. За визначенням В.Ф. Генінга та В.М. Левченка, в історії археологічних досліджень окремих регіонів є певні хронологічні межі, що залежать від особливостей розвитку науки на їх теренах [2]. На сьогодні на території Новгород-Сіверського району Чернігівської області, що практично збігається з кордонами Новгород-Сіверського Подесення, виявлено чимало пам'яток IX - XIII ст., у вивченні яких можна виділити п'ять етапів. Тому є потреба окреслити особливості досліджень на кожному з них, згадати імена археологів, які проводили тут розкопки, запровадити до наукового обігу архівні матеріали. В статті аналізуються результати, отримані науковцями до кінця XX ст.

Етап початкового накопичення інформації припадає на XVIII - першу половину XIX ст., коли у центрі уваги дослідників опинився Новгород-Сіверський та його околиці. Зокрема, у першій половині XVIII ст. картографи розробили серію планів міст Лівобережної України, у тому числі й Новгорода-Сіверського. На плані «Нова Городка Северского», який був виконаний за вказівкою Головної канцелярії артилерії й фортифікації В. Ієвлевим у грудні 1746 р., відображено його середньовічне планування, розташування архітектурних домінант і окремо виділено давньоруський дитинець - Замок [3].

В останній чверті XVIII ст. спостерігається поживлення у вивченні історії та археологічних старожитностей Новгород-Сіверського Подесення, що було пов'язано з підготовкою до запровадження в Лівобережній Україні загальноросійського адміністративно-територіального устрою. У результаті роботи комісії А.С. Милорадовича (1779-1781 рр.) в «Описании Новгород-Северского